

SAZNANJE ILI NAMERA: SAVREMENA SVETSKA ISTORIOGRAFIJA O SRBIMA U XIX VEKU²

Knowledge or Intent: Contemporary World Historiography on Serbs in 19th Century

ABSTRACT *The fall of the Berlin Wall and the destruction of Yugoslavia brought about a complete change of the political and social context in Europe and in the world. Consequently, history, as a scholarly discipline, was also significantly transformed. In this wider context, the interpretations of the Serbian 19th century experienced far-reaching revision. Thus, it is necessary to scrutinize the main topics of the debate on 19th century Serbian history in the contemporary world historiography, as well as to examine the main causes of this academic revision.*

KEY WORDS *world historiography, 19th century, Serbs, the Balkans, Yugoslavia, modernization, radicalism*

APSTRAKT *Pad Berlinskog zida i uništenje Jugoslavije doneli su potpunu promenu političkog i društvenog konteksta u Evropi i svetu. Sa njima se promenila i istorija, kao akademska disciplina. U okvirima tog, šireg konteksta, odigrala se dalekosežna revizija istorije Srba u 19. veku. Važno je odrediti glavne teme aktuelne debate o Srbima u 19. veku, koja se vodi u svetskoj istoriografiji, kao i istražiti glavne uzroke ove akademske revizije.*

KLJUČNE REČI *svetska istoriografija, 19. vek, Srbi, Balkan, Jugoslavija, modernizacija, radikalizam*

I

U predgovoru *Kratke istorije Balkana*, Mark Mazauer je, pišući o istoriografijama balkanskih naroda, primetio da su «nacionalne istorije, sve do skora, prikazivale istoriju kao neizbežni i zasluženi trijumf Nacije nad njenim neprijateljima» (Mazower, 2001: 16). Uočio je, međutim, i da «u najnovije vreme razočaranje u nacionalizam hrani nostalgiju za dobom imperija», zbog čega su istoričari počeli da opisuju Osmansko carstvo kao «multikulturni raj» (Mazower, 2001: 16-17). Ovakav pristup prošlosti Mazauer naziva «normativnom istorijom». On je naročito kritičan prema vrsti normativne istorije koja pokušava da prošlost Balkana sagleda kroz obavezujući teorijski model «modernizacije»:

¹ mkovic@f.bg.ac.rs

² Rad nastao u okviru istraživanja na projektu Ministarstva za nauku i tehnoloski razvoj "Istorija političkih ideja i institucija na Balkanu u 19. i 20. veku".

«Normativna istorija uzima jedan obrazac istorijske evolucije za opštevažeći, i onda objašnjava devijacije. Devetnaestovekovna misao podrazumevala je da je to zadatak istorije, i da ona u stvari opisuje uspehe i neuspehe određenog društva u uspinjanju stazom progressa od zaostalosti i varvarstva do civilizacije. Istoričari dvadesetog veka, koji više vole da govore o stazi od tradicije do modernosti, promenili su reči, ali su sačuvali mnogo toga od starog, linearnog pogleda na prošlost.» (Mazower, 2001: 17).

Istorija je, međutim, varljiva i zavodljiva. «Prošlost je strana zemlja; tamo se sve radi drugačije» - kaže Lesli Pol Hartli u slavnoj, često citiranoj, prvoj rečenici romana *Posrednik*. Prečesto zaboravljamo da su ljudi iz prošlosti bili drugačiji od nas. Što su bliži našem dobu, ili našoj društvenoj grupi, sve lakše padamo u zabludu da su brinuli naše brige i delili naša ideološka uverenja.

Iskrivljena slika prošlosti ne potiče samo od zabluda, nego i od zloupotreba. Mudri Jakob Burkhart posebno je naglašavao razliku između *saznanja* i *namere*. Iza *saznanja* stoji želja da se prošlost razume; iza *namere* je htenje da se ona oceni i upotrebi. To je granična linija koja, po njegovom mišljenju, razdvaja istoriju od publicistike. Istoričar objašnjava, dok publicista, ne želeći da napusti ljušturu svog vremena i svojih interesa, vrednuje (Burkhart, 1996: 16-18, 279-30). Burkhart je, naravno, znao da je potpuno oslobađanje od *namera* nemoguće, kao i da se mnogi veliki istoričari nisu ustezali da na sebe preuzmu ulogu sudija. Pa ipak, ova distinkcija, kao i Mazauerova definicija «normativne istorije», nesumnjivo vodi ka jasnijem profilisanju i očuvanju integriteta historiografije kao akademske discipline. Da zadatak istraživača nije da sudi i vrednuje, nego da razume i objašnjava, tvrde i tako raznorodni autoriteti kakvi su Kventin Skinner, Mark Blok, Maks Veber, Remon Aron (Skinner, 2005: 88-89; Blok, 1970: 336-337, 354, 416-420; Veber, 1997: 60-61, 81, 92, 166; Veber, 1998: 81-85; Aron, 1998: 10, 18-19, 23, 31-54).

Iskušenja je još više kada istraživač pokušava da pronikne u istoriju prostorno i vremenski udaljenih zemalja i kultura. Nije lako sedeti u Londonu, Moskvi, Berlinu, Parizu ili Njujorku i pisati racionalnu, nepristrasnu istoriju Srba, posle krvavih ratova, započetih 1991, koji, najblaže rečeno, nikoga nisu ostavili ravnodušnim. O uticaju «Ratova za jugoslovensko nasleđe» na historiografiju mnogo je pisano (Naimark and Case, 2003; Ingrao and Emmert, 2009; Timofejev, 2006). Marija Todorova je pokazala kakve se predrasude i zloupotrebe mogu ugnjezditi u spisima stranih putnika kroz prošlost Balkana. Posle «orijentalističkog diskursa» koji, kako tvrdi Edvard Said, vodi od intelektualnog potcenjivanja ka kolonijalnom potčinjavanju, dobili smo i «balkanistički diskurs», sličnog sadržaja i namene (Todorova, 2009: 3-20; Said, 2003: 1-28).

Ovaj članak ima zadatak da, bez ambicije da pruži iscrpnu analizu, ocrta sliku istorije Srba u 19. veku u najnovijoj stranoj historiografiji. Reč je o produkciji nastaloj u poslednjih dvadeset godina, počevši od pada Berlinskog zida 1989, u novom političkom kontekstu, određenom, pre svega, ratovima na tlu bivše

Jugoslavije. I najoprezniji istoričari priznaće da savremenost utiče na izbor njihovih tema; današnji balkanski sukobi su, kako se smatra, začeti upravo u burnim promenama 19. veka. Ograničenost prostora zahteva, ipak, da se usredsredimo samo na sintetička, monografska dela, na akademsku istoriografiju nastalu na univerzitetima i u institutima, i to u velikim naučnim sredinama, koje se najduže, tradicionalno bave istorijom Srba i Balkana.

II

Reći da su «Ratovi za jugoslovensko nasleđe» proizveli poplavu «brzopisnih», prigodnih istorija Srba i zemalja bivše Jugoslavije, predstavlja opšte mesto i konvencionalnu pamet. Bilo bi možda bolje da se kaže da najveći deo novonastalih radova ima za cilj *vrednovanje*, odnosno *prevrednovanje*, na osnovu postojeće literature, često bez poznavanja izvora i srpskog jezika, gotovo uvek u skladu sa političkim interesima.

Kontekst pruža mnoge odgovore. U Prvom svetskom ratu Srbi su se našli na strani pobednika, pa je u tekućoj produkciji najuticajnijih (čitati: pobedničkih) međuratnih akademskih središta njihova novija istorija, od Karađorđevog ustanka do stvaranja Jugoslavije, najčešće prikazivana sa blagonaklonim razumevanjem (razume se, istoriografija poraženih, a zatim i totalitarnih sredina videla je srpsku istoriju 19. veka na drugačiji način). Takav stav je, uglavnom, očuvan i posle Drugog svetskog rata, ali je, u duhu zvanične ideologije Titovog režima, u svetsku akademsku literaturu već uveliko ušao i diskurs o velikosrpskoj hegemoniji u Kraljevini Jugoslaviji. Pošto su se, u najnovijim ratovima, posle 1991, opet gledano iz pobedničkih akademskih središta, Srbi našli na «pogrešnoj strani», počelo se sa širom revizijom starih tumačenja i sa traganjem za korenima «srpskih zabluda». Verovatno nema evropskog naroda čija je istorija, u proteklih 20 godina, pretrpela tako temeljno prevrednovanje.

U toj reviziji srpske istorije, nekoliko knjiga, posebno uticajnih i često citiranih, ima naročit značaj. Diskurs o velikosrpskom nacionalizmu na elokventan način je prenesen u novo, posthladnoratovsko doba knjigom *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* Ive Banca; srpski 19. vek i ranije doba obuhvaćeni su dugim i veoma pristrasnim uvodnim delom (Banac, 1988: 21-140). Čitanošću, uticajem i neobičnim neprijateljstvom prema Srbima ipak se ponajviše ističu knjige Noela Malkolma, kolumniste *Dejli Telegrafa* i člana *Ol Souls Koledža* u Oksfordu (Malcolm, 1994; Malcolm, 1998). Ovaj «novi Edvard Gibon», kako ga, na koricama *Kosova* naziva jedan od razdraganih recenzenata,³ ume, istina, da se posluži raznorodnom izvornom građom, uključujući i onu na srpskom i albanskom jeziku. Uprkos tome, njegove

* Rad nastao u okviru istraživanja na projektu Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj *Istorija političkih ideja i institucija na Balkanu u 19. i 20. veku*.

³ Majkl Fut, publicista, bivši lider britanskih laburista.

knjige su zlokobna publicistika, ogrnuta u akademsku togu. U odnosu na knjigu *Nebeska Srbija: od mita do genocida* Branimira Anžulovića (Anzulovic, 1999), radovi Noela Malkolma, međutim, izgledaju kao svetli primeri istraživačkog poštenja i nepogrešive objektivnosti. Anžulovićevo propagandno štivo nema takav uticaj kao knjige Banca i Malkolma, ali i ono zaslužuje pažnju, jer se neobično često i marljivo navodi kao referentna literatura, čak i u radovima ozbiljnih istoričara.

Da bismo pokušali da razumemo motive pisaca ovih knjiga pribegnimo, opet, Burkhartu. Po njegovom mišljenju, iza *namere* najčešće se krije «patriotizam»:

«Patriotizam koji pri tom verujemo da razvijamo – često je samo oholost prema drugim narodima i već stoga je izvan staza istine, ali je često čak samo jedna vrsta bolesne pristrasnosti u okviru sopstvenog otadžbinskog kruga, štaviše, on se često sastoji u nanošenju bola drugima. Istorija ove vrste jeste publicistika» (Burkhart, 1996: 17).⁴

Istini za volju, među knjigama koje, sudeći po citiranosti i uticaju, imaju poseban značaj u uobličavanju današnje slike o Srbima u 19. veku, nalaze se i one koje su pravi dobitak za nauku. To su, pored ostalih, istorije Balkana priručničkog tipa, iz pera Leftena Stavrijanosa, Barbare Jelavić, Stevana Pavlovića i sasvim izuzetni *Balkanski svetovi* Trajana Stojanovića (Stavrianos, 2000; Jelavich, 1983; Pavlowitch, 1999; Stoianovich, 1994).

Ohrabrujuća je i činjenica da se još uvek objavljuju temeljna istraživanja pojedinih, užih tema iz istorije Srba u 19. veku. U ovu grupu ponajviše spadaju objavljene doktorske teze. Dobri primeri su, recimo, knjiga Robina Okeja o austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini 1878-1914, studija Mari-Žanin Čalić o društvenoj istoriji Srbije u 19. i prvoj polovini 20. veka, intelektualna biografija Nikole Pašića Andreja Šemjakina, ili istraživanje Džejmsa Evansa o ulozi Britanije u stvaranju Jugoslavije (Okey, 2007; Calic, 1994; Шемякин, 1998; Evans, 2008). Iako nisu doktorske teze, u ovu kategoriju mogu da se svrstaju i studija Gejla Stouksa o počecima stranačkog života u Srbiji, knjiga Žorža Kastelana o istoriji Srbije u vreme Karađorđa i Miloša Obrenovića, analiza rusko-srpskih odnosa od 1878 do 1903. iz pera Svetlane Dančenko, knjige Dejvida Mekenzija, kao i niz drugih radova (Stokes, 1990; Castellan, 2005; Данченко, 1996; MacKenzie, 2006; MacKenzie, 2009).

III

Najnovija historiografska produkcija o srpskom 19. veku potvrđuje staru istinu da se nacionalna istorija ne može razumeti bez poređenja i smeštanja u širi kontekst.

⁴ Nema sumnje da su u Bančevom i Anžulovićevom slučaju u pitanju patriotske *namere*. O patriotskim i drugim *namerama* Noela Malkolma vid. Bakić, 2008; Ekmečić, 2000: 12-14, 175-177, 184-185.

Da su evropski okviri najplodotvorniji kontekst srpske istorije pokazao je već Leopold Ranke, svojom *Srpskom revolucijom*. Posle 1918, naročito od 1945, srpska istorija najčešće je smeštana u okvire istorije jugoslovenskih naroda. Jugoslavija je bila pokušaj srpskih elita da pobegnu sa Balkana u Srednju Evropu; posle raspadanja ove države svetska historiografija počela je da vraća Srbiju u njen balkanski kontekst. Od ovog «povratka na Balkan» nauka, međutim, može da ima samo koristi. Nema sumnje da je Balkan, naročito onda kada se pod tim pojmom podrazumevaju i zemlje bivše Jugoslavije, najmanja kulturna i geografska celina u okviru koje se, kroz poređenja, srpska istorija može razumeti.

Pregled istorije Srba u 19. veku u okvirima novijih istorija Evrope morao bi da bude predmet posebnog članka. Uočljivo je, međutim, da se srpska istorija danas nešto učestalije smešta u istočnoevropski milje. Dobru osnovu za tu vrstu poređenja postavila je *Istočna Evropa* Robina Okeja (Okey, 1991). Originalnost, samostalan sud i kritičnost odlike su *Stvaranja Istočne Evrope* Filipa Longvorta (Longworth, 1997), pa čitalac može samo da žali jer autor nije više pažnje poklonio istoriji Srbije. U literaturi se, međutim, češće od ove dve knjige navodi obimna i, kada je u pitanju istorija Srba u 19. veku, nepouzdana *Istorija Istočne Evrope* Roberta Bidelea i Jana Džefrisa (Bideleux and Jeffries, 2007b). I u njihovoj *Postkomunističkoj istoriji Balkana*, u kratkom pregledu srpske istorije 19. veka, *saznanje* se povlači pred *namerama* (Bideleux and Jeffries, 2007a).

U novijoj literaturi o dvema Jugoslavijama 19. veku se, ukoliko se pominje, obično posvećuje tek nekoliko uvodnih strana. *Jugoslavija kao istorija* Džona Lempija je jedan od izuzetaka; tu je dat nešto detaljniji pregled uspona jugoslovenske ideje pre 1918. Ovo smeštanje istorije Srba pre 1918. u kontekst istorije jugoslovenskih naroda budi sećanja na literaturu nastalu u vreme postojanja Jugoslavije (Lampe, 1996: 39-98).⁵ Po pažnji posvećenoj dobu pre 1918. izdvaja se i *Objašnjavanje Jugoslavije* Džona Alkoka (Allcock, 2000).

Među najnovijim istorijama Balkana *Balkanski svetovi* Trajana Stojanovića zauzimaju sasvim posebno mesto. Sudeći po osobenosti i inovativnosti pristupa, širini pogleda, novim pitanjima koja pokreće i nezavisnom rasuđivanju, reč je o verovatno najboljoj istoriji Balkana u poslednjih nekoliko decenija. Dragocena je i četvorotomna zbirka Stojanovićevih članaka, pod naslovom *Između Istoka i Zapada: balkanski i sredozemni svet* (Stoianovich, 1992-1995). U vrhu novije produkcije nalazi se detaljna i pouzdana *Istorija Balkana 1804-1945* Stevana Pavlovića, pisana u tradiciji Stavrijanosovog *Balkana posle 1453* i *Istorije Balkana* Barbare Jelavić (1983). Solidnošću se ističe i *Istorija Balkana (XIV-XX vek)* Žorža Kastelana (Castellan, 1991). Prevlast engleskog jezika i anglosaksonskih akademskih ustanova, što je još jedna važna odlika izmenjenog konteksta posle 1989, učinila je

⁵ Pod podjednako inventivnim naslovom, Lempij se okušao i u istoriji Balkana, ali je tu reč o 20. veku, sa sumarnim pregledom ranije istorije (Lampe, 2006: 11-40). Za kritičku ocenu Lempijevih radova videti: Đilas, 2007: 328-332. Odgovor Lempija u: Lampe, 2007: 113-115.

da citiranost ove knjige, kao i starije *Istorije Balkana* Edgara Heša (Hösch, 2008, prvo izdanje 1968), nije takva kakva je, recimo, citiranost obimnog i vrlo informativnog priručnika *Istorija Balkana od Konstantinopolja do komunizma* Denisa Hupčika (Hupchick, 2004). Kada je u pitanju istorija Srba u 19. veku, Hupčikova knjiga je, i u činjenicama i u tumačenjima, manje pouzdana od Kastelanovog *Balkana*. Hupčik je u pojedinim pitanjima veoma dobro obavešten, ali njegov prikaz doba od 1903. do 1914, naročito jugoslovenskog pokreta, vrvi od materijalnih grešaka i neubedljivih tumačenja (Hupchick, 2004: 302-320).

Slično Noelu Malkolmu i Denisu Hupčiku, i Tom Galager u predgovoru svoje knjige o istoriji Balkana od 1789. do 1989. izražava nezadovoljstvo predugom uzdržanošću zapadnih sila, naročito britanske vlade Džona Mejdžora, pred zahtevima da se jugoslovenska kriza reši obračunom sa Srbima (Gallagher, 2005: vi-vii). Hupčik čak držanje Zapada poredi sa pomirljivošću Nevila Čemberlena pred Hitlerom, dok Galager, istina, primećuje da je bilo «sistematskog nasilja srpskih, a zatim i hrvatskih nacionalista» (Hupchick, 2004: xi; Gallagher, 2005: vi). Bombardovanje Srbije 1999. za Hupčika je «polovična mera», dok Galager pozdravlja ponovo pronađenu odlučnost zapadnih vlada (Hupchick, 2004: xii; Gallagher, 2005: 15-17). Galagerova knjiga mnogo obećava, jer je autor pre svega zainteresovan za ulogu velikih sila u balkanskim konfliktima, ali razočaranje je tim veće. Kada je reč o Srbima u 19. veku, Galager je istraživački čak manje ozbiljan od Hupčika.⁶

I Mark Mazauer se u svom *Balkanu* oslanja na medijske istine o ratovima 1991-1999. i istoriji dve Jugoslavije. No kada je pisao o 19. veku, Mazauer se poslužio ozbiljnijom literaturom, naročito knjigama Stavrijanosa, Stojanovića, Kastelana i Jelavičke. Kod Mazauera ima originalnih tumačenja i uviđanja datosti balkanske istorije 19. veka. Posebno je važno njegovo razumevanje dinamičnog odnosa između imperijalizma evropskih sila i nacionalizma balkanskih nacija (Mazower, 2001: 86-88, 101-103, 111-112).

Zbornici radova *Čovek na Balkanu* koje od 2002. objavljuje Institut za slavistiku Ruske akademije nauka (Литаврин, Гришина (ред.), 2002; Васильев, Игнатъев (ред.), 2004; Гришина, (ред.) 2006; Гришина, (ред.) 2007; Гришина, (ред.) 2009; Гришина, Шемякин (ред.) 2011), potvrđuju utisak da prilagođavanje istorije Srba u 19. veku savremenim medijskim istinama nije uzelo maha u ruskoj historiografiji. Zanimljivo je, međutim, da se, sudeći po ovom zborniku, i u delu ruske historiografije neguje «normativna istorija» o kojoj piše Mazauer, i to u njenom najizrazitijem vidu, kao preispitivanje uzroka nesrećnog skretanja Balkanaca sa spasonosne staze modernosti.

⁶ Vid. npr. njegova poređenja između Miloša Obrenovića i Slobodana Miloševića ili Njegoša i Arkana (Gallagher, 2005: 37-38, 53-54).

IV

«Teorija modernizacije» dominira i nekim od najznačajnijih novih studija koje su u celini posvećene istoriji Srba u 19. veku. *Ideologija Nikole Pašića* Andreja L. Šemjakina primer je uzorno istražene teme, sa nizom novih podataka, zasnovanih na ogromnoj izvornoj građi. «Izazovi modernizacije» čine, međutim, teorijski okvir ove knjige; naročito se naglašava suprotstavljenost između «privrednog i kulturnog primitivizma» tradicionalnog, zaostalog, kolektivističkog srpskog seljačkog društva, koje su, po autorovom mišljenju, predstavljali radikali, i modernizatorske, evropejske, naprednjačke upravljačke elite, koja je, oslonjena na «snažni državni aparat» pokušavala da nametne «reforme odozgo» (Шемякин, 1998: 21-37). Pašićevo mladalačko narodnjaštvo i pragmatično pozivanje na pravoslavlje i slovenstvo, u vreme njegovih emigrantskih pokušaja da, u borbi protiv kralja Milana Obrenovića, zadobije podršku Rusije, ovde su uzeti kao dokazi njegove antizapadne i antimoderne opredeljenosti. Zatim su takva tumačenja Pašićevih ideja proširena na ideologiju cele Narodne radikalne stranke. Evropski, pa čak i balkanski okviri pojave srpskog radikalizma ostali su potpuno zanemareni, u korist isključivo slovenskog, ruskog konteksta. Osnovni priručnici o istoriji Evrope, međutim, pokazuju da su ambivalentan odnos prema modernosti i oslanjanje na seljake u otporu prema kraljevima i njihovim vladama bili odlike *evropskog* radikalizma (Hobsbawm, 2001: 155-157, 299-305). Čak i u najopštijoj literaturi vidi se da su se, upravo osamdesetih godina 19. veka, u dobu o kome je reč u ovoj knjizi, na početku «doba masa», na liberalnoj levlci, od Norveške do Italije i od Francuske do Srbije i Bugarske, profilisale masovne radikalne, demokratske partije (Gildea, 1996: 311-314; Stone, 1984: 42-73; Biddis, 1977: 29-40; Pavlović, 2004: 193-197, 204-206). Postojeća, obimna literatura o evropskom radikalizmu, kao i o nacionalizmu, koji je, sudeći upravo po građi koju je Šemjakin sakupio, bio osnova ideologije Nikole Pašića, ostala je neiskorišćena. Ta literatura pokazuje da je nacionalizam sve do pred kraj 19. veka, naročito u «društvima u razvoju», uz svu raznolikost svojih pojavnih oblika, bio suštinski modernizatorska, evropska ideologija (Mitrović, 1995-1996: 117-118; Hutchinson and Smith, 1994).

Manihejska podela srpskog društva u 19. veku na patrijarhalne, primitivne, tradicionalne, «segmentarne», proruske seoske zajednice, koje su predstavljali svemoćni radikali, i na prosvetenu, prozapadnu, ustavobraniteljsku i naprednjačku birokratiju u službi modernizatorske države, dovedena je do krajnosti u *Istoriji Srbije od 19. do 21. veka* Holma Zundhausena (Sundhaussen, 2007). Ovde se, međutim, prevlast «antimodernizatorskih» radikala u Srbiji u ključnom tranzicionom periodu, krajem 19. i početkom 20. veka, ne dovodi u vezu samo sa hroničnim srpskim kašnjenjem u modernizaciji, nego čak i sa osvajanjima i etničkim čišćenjima koja su, kako autor ističe, Srbi sprovodili u 20. veku, počevši već od 1912. godine. Tradicionalno srpsko društvo koje kao stena, uporno i nepomično, prkosi talasima zapadnjačke modernizacije, i njegovi intelektualci, koji su, od Vuka

Karadžića i Njegoša do Jovana Cvijića, uzdizali štetni kosovski mit, hajdučku etiku, kolektivizam i nasilje, zajedno su stvorili opasnu smesu koja će tokom 20. veka, sa kraćim prekidima, kakvo je, recimo, bilo blagotovorno Titovo doba, postojano ugrožavati okolne narode (Zundhausen, 2008: 108-127, 206-230). Zundhausenova knjiga neodoljivo podseća na optužnicu, jer se u njoj koreni zločina iz devedesetih godina 20. veka pronalaze u srpskoj istoriji, počevši čak od Kosovske bitke i epske poezije premodernog doba. U predgovoru Zundhausen, istina, kaže da ne želi da bude tužilac, advokat ili sudija, ali odmah zatim bezazleno dodaje da sebe vidi kao «veštaka ili istražitelja, kao nekoga ko obezbeđuje tragove, sakuplja dokaze, ispituje i odmerava...» (Zundhausen, 2008: 28).

U Srbiji 19. veka industrija, poljoprivreda, izgradnja saobraćajnih komunikacija i naročito osnovno obrazovanje zaista su zaostajali, po nekim merilima čak i u odnosu na balkansko okruženje. To se jasno vidi u komparativnoj statistici Srbije za doba od 1834. do 1914, zaista dragocenom delu koju je Holm Zundhausen objavio 1989 (Zundhausen, 1989). Pojava ove knjige bila je važan događaj, jer je otvorila niz novih istraživačkih pitanja, u čijem je središtu bio «usporeni napredak» Srbije. Zanimljive odgovore i racionalna tumačenja ovog fenomena, međutim, ne nudi Zundhausenova *Istorija Srbije*, nego temeljna *Socijalna istorija Srbije 1815-1941* Mari-Žanin Čalić. U nizu faktora ona je posebno naglasila nekoliko zakona, donesenih posle 1830, koji su, po njenom mišljenju, sprečili konkurenciju i konzervirali tradicionalne društvene strukture u Srbiji (Čalić 2004: 417-429).

I Holm Zundhausen u svojoj *Istoriji Srbije* daje razudeno, strukturno objašnjenje zaostajanja. Sporan je, međutim, savremeni politički kontekst u koji je on smestio «zakasneli razvoj» Srbije. Shvatanje po kome su Srbi, upravo u 19. veku, skrenuli sa «carskog drumca» koji vodi u univerzalnu, spasonosnu «modernu», da bi stigli do istorijskog ćorsokaka 20. veka, u kome su, počevši od 1912. godine, porobljavali i ubijali pripadnike susednih naroda, jedna je od ključnih teza aktuelne revizije srpske istorije. Što je najzanimljivije, ovakva tumačenja Zundhausen je preuzeo iz same srpske historiografije. Ali, to je tema koja zaslužuje posebnu raspravu.

Mark Mazauer, međutim, izvore balkanskih nedaća pronalazi upravo u fenomenima «modernosti». Njegovo tumačenje prilično je ubedljivo i zaslužuje duži citat:

«Oni (istoričari - M.K) su se služili univerzalnim modelima ekonomskog razvoja i političke demokratizacije, ne bi li razumeli zašto su balkanske države i društva ostala siromašna i nestabilna i zašto nisu postala ono što je trebalo da postanu. Ali tvrdnja da relativno siromaštvo i naročito politika etničkog nasilja na jugoistoku Evrope mogu da se tumače kao znakovi zaostalosti prilično je neubedljiva. Etnička mešavina na Balkanu vekovima je ostala upadljivo nepromenjena i za većinu tog vremena nije bilo entičkih sukoba; zašto je baš u

poslednja dva veka taj koktel postao politički neodrživ? Savremene, nepredvidive okolnosti, koje potiču od masovnog učešća u politici i gradskog, industrijskog života, uzdizanje novih državnih struktura i širenje pismenosti i tehnologije – sve bi to moglo da se ispostavi kao podjednako važno na Balkanu kao i tobožnje većite datosti religijskih sukoba, seljačke neprilagodljivosti i etničke pocepanosti. Tada bismo mogli da shvatimo da priča koju pričamo ne povećava nego umanjuje bilo kakvo osećanje evropske superiornosti. Evropa je dala Balkanu, zajedno sa kategorijama pomoću kojih su njegovi narodi mogli sebe da definišu, i ideološka oružja – pre svega u obliku modernog romantičarskog nacionalizma – kojima mogu da se unište. Drugim rečima, nastojanje da razumemo Balkan zahteva od nas da na istoriju gledamo kao na nešto više od ogledala koje držimo tako da zamagljuje prošlost, ne bi li nam prikazalo samo naše vrline.» (Mazower, 2001: 17).

Čak i prosečno obavešteni istraživači u društvenim naukama smatraju «teoriju modernizacije» arhaičnim, tek ponekad analitički korisnim ostatkom iz šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka; ocenjivanje validnosti demokratske «nadgradnje» na osnovu ekonomske i socijalne «baze» pripada još starijim vremenima. Današnja postkolonijalna teorija u teoriji modernizacije čak s pravom vidi ideološko oruđe imperijalnih interesa velikih sila. I istoričari totalitarizama i masovnih zločina 20. veka sve češće naglašavaju njihove moderne korene. Mazauer, tako, primećuje da su se, u istrebljivanju Jevreja, nacisti manje oslanjali na srednjovekovno, premodernno nasleđe, a više na moderne, kvazinaučne rasne teorije, savremenu tehnologiju i visoko obrazovanje. Glavni izvor zla, po njegovom mišljenju, dolazio je upravo od moderne države i autoritarne, profesionalizovane birokratije (Mazower, 2002: 1147-1151), dakle od činilaca u kojima Zundhausen i Šemjakin, kada je u pitanju Srbija 19. veka, vide nosioce spasonosnih, modernizatorskih, proevropskih promena.⁷ Ovo ukazivanje na ulogu moderne države i birokratije u masovnim zločinima 20. veka približava Mazauerove ideje zaključcima Majkla Mana, koji u knjizi *Mračna strana demokratije* ide i dalje, kada tvrdi da etničko čišćenje može da bude povezano sa demokratijom i civilnim društvom, kao i da ono čini «deo naše modernosti i civilizacije» (Mann, 2005: 18-23). Nisu samo nacizam, fašizam i boljševizam, naime, ukazali na opasnosti od «moderne»; uništenja celih populacija koja su sprovodile idealno-tipski moderne, liberalne države 19. veka, Britanija, Holandija, Francuska, SAD, Australija u kolonijalnim ratovima i otimanju celih kontinenata, dovoljno su rečita. U jednoj od svojih knjiga Mazauer je uporedio odnos Hitlerove imperije prema evropskim narodima sa tretmanom koji su vanevropski narodi bili podvrgnuti u modernim kolonijalnim imperijama (Mazower, 2008).

⁷ Odatle dolaze i pohvale za ustavobranitelje i naprednjake (Zundhausen, 2008: 79-80; Шемякин, 1998: 33, 35-36). Zundhausen vladavinu ustavobranitelja zove «diktaturom modernizacije» (Zundhausen, 2008: 89).

V

Zakasnela modernizacija i ideološko poreklo radikala ubrajaju se, kako smo naglasili, među ključne teme u aktuelnom prevrednovanju istorije Srba u 19. veku. Istoriografija je, međutim, odavno prestala da polaže pravo na konačne istine. Zato i u ovim temama vlada raznoglasje.

Trajan Stojanović je, tako, u tumačenju uzroka «zakasnelog razvoja» Srbije, kao đak Fernana Brodela, bliži teoriji doskorašnjeg direktora Brodelovog Centra u Bingamtonu, Imanuela Volerstina, o «svetskom sistemu» i međuzavisnosti svetske privrede. Volerstin, naime, pored unutrašnjih prepreka modernizacije, naglašava i uticaj spoljnih činilaca, kroz nejednaku razmenu i uspostavljanje kolonijalne kontrole «velikih» nad «malima». Po Stojanovićeovom mišljenju industrijalizacija Srbije kasnila je, pored ostalog, zbog teškog nasleđa ratova, počevši od onog iz 1804-1815, straha od konkurencije Habsburške monarhije, ali i monopola koji je susedna imperija pokušavala da uspostavi nad srpskom privredom (Stojanović, 1997: 128-132, 340-344).

U knjizi koja za glavnu temu ima ulogu Narodne radikalne stranke u nastanku stranačkog života u Srbiji, Gejl Stouks uzima upravo ovu balkansku kneževinu kao primer da politički sistem ne mora da odražava socijalno i ekonomsko stanje zemlje. Stouks, ostajući u zdatim okvirima teorija modernizacije, tvrdi da je Srbija «po većini standarda bila zaostala zemlja», ali i da je izgradila politički sistem koji je «imao sve odlike modernosti» (Stokes, 1990: 1). Taj sistem, naravno, «nije bio savršen», ali «ostaje činjenica da je ova skoro potpuno seljačka nacija, bez složene socijalne i ekonomske strukture koju povezujemo sa funkcionalnim demokratijama, izgradila relativno sofisticiranu političku strukturu zasnovanu na najboljim uzorima liberalne države 19. veka» (Stokes, 1990: 2). Stouks primećuje i da su sve tri ključne srpske stranke bile prozapadne i modernizatorske; u borbi za monopol u tumačenju nacionalne ideje, radikali su samo otišli dalje od liberala i naprednjaka, zasnivajući teoriju narodnog suvereniteta na uključenju najširih slojeva u politiku i na novom, masovnom, emocionalnom nacionalizmu iz osamdesetih godina 19. veka (Stokes, 1990: 296, 299-306). U zaključku, Gejl Stouks naglašava da glavne oblasti modernizacije u Srbiji 19. veka nisu društvo ili privreda, nego politika (Stokes, 1990: 306).

Džon Lempji usvaja zaključke Stouksa, pa primećuje da su srpski radikali brzo napustili utopijski seoski socijalizam, da bi svoj program prilagodili idejama francuskih radikala. Po Lempiju, međutim, borba za nacionalno ujedinjenje je odvrćala radikale i naprednjake od unutrašnje «modernizacije»; umesto toga, gradili su državni aparat na staklenim nogama zaostale, seoske privrede (Lampe, 1996: 54). I Denis Hupčik radikale smatra «prozapadnim demokratama», dok ih Tom Galager, nasuprot tome, lakonski ocenjuje kao «izolacioniste» i «nacionaliste» sa «naglašenim teritorijalnim ambicijama» (Hupchick, 2004: 282; Gallagher, 2005:

57). Zanimljivo je da i Žorž Kastelan ističe rusko, narodnjačko, socijalističko poreklo njihovih ideja (Castellan, 1991: 327). U *Istoriji Balkana* Stevan Pavlović piše o evoluciji radikala od ruskog narodnjaštva do francuske republikanske levice i švajcarskog radikalizma, ali primećuje da je njihova «uloga u modernizaciji zemlje još uvek predmet rasprave» (Pavlović, 2001: 181-182, 186). U knjizi *Srbija: istorija iza imena* Pavlović više ne pominje ovu kontroverzu; tu u ideološke uzore radikala, uz francuske i švajcarske modele, ubraja i posredni uticaj britanske skupštinske prakse (Pavlowitch, 2002: 69).

VI

Ima još nekoliko tema koje se, u svetskoj istoriografiji, u aktuelnoj reviziji istorije Srba u 19. veku, smatraju posebno važnim. Prvi i Drugi srpski ustanak uglavnom ne izazivaju prevrednovanja ali, kao presudni događaji novije srpske istorije, nastavljaju da privlače pažnju istoričara. Zundhausen je relativno usamljen u osporavanju ocene koju je dao već Ranke, kada je ove događaje nazvao *Srpskom revolucijom*; on tvrdi da je reč o seljačkim bunama, a ne o revoluciji (Zundhausen, 2008: 76). Filip Longvort, istina, ne veruje da je nacionalizam imao bitniju ulogu u ovim događajima (Longvort, 2002: 238). Trajan Stojanović međutim, naglašava da je, kao u grčkom i bugarskom slučaju, u pitanju i nacionalna i socijalna revolucija, jer su srušene postojeće staleške strukture, da bi bile zamenjene ustanovama po ugledu na one koje su nastajale i u zapadnoj Evropi. Po njegovom mišljenju, balkanske revolucije ipak su ostale nedovršene, jer nisu stvorile društvene osnove, pre svega snažnu srednju klasu, koja bi, uprkos ratovima i iskušenjima, obezbedila stabilnost novog sistema (Stojanović, 1997: 212-215). Stojanovićev originalan doprinos je i povezivanje početka Srpske revolucije sa milenarističkim iščekivanjem mesijanskog oslobođenja, koje se, kako on primećuje, među Srbima proširilo u drugoj polovini 18. veka (Stojanović, 1997: 204-206); tu tezu prihvataju Pavlović i Lemp (Pavlowitch, 2002: 28; Lampe, 1996: 48).

Uloga kosovskog predanja, junačkih narodnih pesama, Vukovih reformi, Njegoševog *Gorskog vijenca* i Garašaninovog *Načertanija* u uobličavanju srpske nacionalne ideologije omiljena je tema u aktuelnoj reviziji srpske istorije. U najkraćem, u nekim od najnovijih dostignuća ove vrste istoriografije dokazuje se da su srpsko narodno predanje i umetnost koja je na njemu počivala, kakav je bio *Gorski vijenac*, postavili duhovne osnove za progone nad muslimanima u 20. veku, dok su Vuk Karadžić i Ilija Garašanić dali politički nacrt za osvajanje nesrpskih teritorija i stvaranje «Velike Srbije». U pitanju je očigledan primer anahronizma, u kome se ljudima iz prošlih stoleća sudi zbog današnjih zbivanja; no naučna beskorisnost ovakvih ideja ne odgovara njihovom uticaju. Naročito se često koriste i citiraju knjige Majkla Selsa i Branimira Anžulovića, stručnjaka za genocidne tradicije u srpskoj kulturi (Sells, 1998; Anzulovic, 1999). Njihove ključne zaključke prihvataju, recimo, Holm Zundhausen i Tom Galager (Zundhausen, 2008: 108-127;

T. Gallagher, 2005: 57-59). I Džon Lempi osuđuje Njegoša, jer se u *Gorskom vijencu*, umesto idejama prosvetćenosti, okrenuo osveti Kosova i proterivanju lokalnih Turaka (Lampe, 1996: 57). Verovatno zbog toga Elizabet Roberts, pisac najnovije istorije Crne Gore, užurbano prelazi preko *Gorskog vijenca*, izbegavajući da se njime ozbiljnije pozabavi. Ni ona ipak ne propušta da pomene tumačenja po kojima je Njegoš odgovoran za zločine sa kraja 20. veka, kao i da se iznenadi zbog njegovog čudnovatog potčinjavanja politici Srbije, oličene u Iliji Garašaninu (Roberts, 2007: 186-189, 134-135, 214-215).

O Garašininovom *Načertaniju* pišu se, ipak, i stručne monografije. Takva je knjiga Konstantina Nikiforova, u kojoj se kritički ispituje u kolikoj meri su Garašininove zamisli odgovarale tadašnjoj stvarnosti i koliko su njegovi planovi bili uspešni (Никифоров, 1995).⁸ Trajan Stojanović i Stevan Pavlović, pored ostalog, naglasili su ekonomsku stranu *Načertanija*, naročito zahteva za izlazak na more, u cilju oslobađanja Srbije od trgovinske zavisnosti od Habsburške monarhije (Stojanović, 1997: 86-87; Pavlowitch, 2002: 44-46).

Raznoglasja skoro da i nema kada je u pitanju učešće Srbije u Balkanskim ratovima. Sa nekoliko časnih izuzetaka, danas se obrada tog događaja svodi na srpsku okupaciju većinski nesrpskih krajeva i na sistematsko uništavanje albanskog naroda. Najcitiraniji izvor iz tog doba postao je *Izveštaj Karnegijeve fondacije*, u kome se glavna krivica za progone prebacuje na Srbe (Carnegie, 1914). Represalije srpske vojske nad albanskim civilima odavno su poznata, važna i legitimna istraživačka tema. No ono što iznenaduje je prećutkivanje albanskog nasilja nad Srbima na Kosovu i Metohiji, naročito masovnih, sistematskih progona od 1878. do 1912. Tamo gde se takve vesti i pomenu, kao kod Noela Malkolma, to se čini da bi se poricalo postojanje bilo kakvog ozbiljnijeg stradanja Srba (Malcolm, 1998: 228-238), ili se, kao kod Zundhausena, nekoliko reči o tome umeće u opširne opise stradanja Albanaca od srpske ruke (Zundhausen, 2008: 237-243). U oba navedena slučaja naglašava se i da je sve što se Srbima dešavalo bilo posledica srpskih progona nad Albancima započetih još 1878, kao i da se nevolje Srba na Kosovu, ukoliko ih je uopšte bilo, nisu mogle porediti sa masovnim zločinima Srba nad Albancima iz 1878.⁹

U monografiji o Balkanskim ratovima Ričard Hol je marljivo obradio ratne operacije, ali je, u duhu savremenog trenda uzdizanja imperija nad nacionalnim državama, uspehe balkanskih saveznika prikazao kao zadovoljavanje nacionalističkih apetita na štetu multinacionalnog Osmanskog carstva. Iako ne zna za albanska nasilja nad Srbima posle 1878, ovaj autor bar ne izvlači srpske represalije nad Albancima iz konteksta uzajamnih obračuna između balkanskih naroda (Hall, 2000, 136-138). U *Balkanskim svetovima* Trajan Stojanović je međusobna proterivanja i progone 1912-1923. pa i s kraja 20. veka, sagledao u

⁸ Vid. i tekst Nikiforova u Виноградов (ред.) 1990: 132-147.

⁹ Za ovakvo tumačenje uloge Srbije u Balkanskim ratovima vid. i: Mazower, 2001: 118; Gallagher, 2005: 66; Lampe, 1996: 94-95.

kontekstu prisilnih preseljavanja različitih etno-religijskih grupa koje su na Balkanu vekovima sprovodile imperije - Rimsko, Vizantijsko i Osmansko carstvo (Stojanović, 1997: 238-240).

Sarajevski atentat i početak Prvog svetskog rata, začudo, nisu predmet tako temeljne revizije kao Balkanski ratovi. Zvezda u usponu anglosaksonske historiografije, Najal Ferguson, poštovalac moćnih imperija, prezriv prema «malim» «izazivačima nevolja», u svojoj istoriji Prvog svetskog rata ipak tvrdi da je tadašnja srpska spoljna politika namerno provocirala sukobe i da je bila «nacionalistička verzija Lenjinovog načela 'što gore, to bolje'»; no čak ni on ne tvrdi da je srpska vlada znala za pripreme Sarajevskog atentata (Ferguson, 1999: 146-147). Istoričari Balkana su, u načelu, oprezniji od Fergusona kada su u pitanju Sarajevski atentat i odgovornost za Prvi svetski rat. Uočljivo je naglašavanje «modernizatorskog» učinka habsburškog režima u Bosni i Hercegovini (Mazower, 2001: 107; Longvort, 2002: 204; Lampe, 1996: 64-68, 79-81; Gallagher, 2005: 68-69), ali su njegove glorifikacije ipak retke (Hupchick, 2004: 316-317). Robin Okey je, u monografiji rečitog podnaslova *Habsburška 'civilizatorska misija' u Bosni 1878-1914*, smestio austrijsku vlast u Bosni u kontekst «doba imperija» i naglasio njenu kolonijalnu suštinu (Okey, 2007: vii-viii).¹⁰

Bez promene ustaljenih shvatanja nema napredovanja nauke. No aktuelno prevrednovanje istorije Srba u 19. veku, o kojoj je ovde bilo reči, nema mnogo veze s naukom. U pitanju nije želja za *saznanjem*, nego *namera* da se prošlost prilagodi sadašnjosti. Pobjednici, zaista, pišu istoriju, ali ne zauvek; njihova interpretacija traje onoliko koliko i njihova sila.

Jedan od najvažnijih uzroka opadanja kvaliteta studija o istoriji Srba u 19. veku jeste i činjenica da je, u poslednje dve decenije, ovaj svet počela da napušta generacija istoričara čiji je učinak u međunarodnoj nauci bio neosporan: Dimitrije Đorđević, Trajan Stojanović, Vejn Vučinić, Majkl Boro Petrović. Uprkos svim iskušenjima, nastavlja se, ipak, objavljivanje dobrih, zanatskih, akademskih radova. U ovakvim vremenima najbolje se vidi da osnovu metoda istoričara, uz usavršene tehnike i uvećana znanja, čine spremnost na suočavanje sa sopstvenim *namerama*, i poštenje, koje nas sprečava da tvrdimo ono u šta ne možemo da budemo sigurni.

Literatura

- Allcock. B. John 2000. *Explaining Yugoslavia*. New York: Columbia University Press.
Anzulovic, Branimir 1999. *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. London: C Hurst & Co Publishers Ltd.

¹⁰ Kolonijalnu prirodu habsburškog režima u Bosni i Hercegovini uočavaju i: M. Mazower, 2001: 103; Pavlowitch, 2002: 76.

- Aron, Remon 1998, *Predgovor*. u Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Bakić, Jovo 2008. *Razvoj tumačenja procesa nestajanja Jugoslavije* (doktorska teza u rukopisu).
- Banac, Ivo 1988. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press (prvo izdanje 1984).
- Bideleux, Robert and Jeffries, Ian 2007a. *The Balkans: A Post-communist History*. London and New York: Routledge.
- Bideleux, Robert and Jeffries, Ian 2007b. *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. London and New York: Routledge (prvo izdanje 1998).
- Biddis, D. Michael 1977. *The Age of Masses. Ideas and Society in Europe since 1870*. Hassocks : Harvester Press.
- Blok, Mark 1970. «Obrana istorije ili zanat istoričara». *Treći program*, proleće 1970, 329-460.
- Burkhardt, Jakob 1996. *Razmatranja o svetskoj istoriji (o izučavanju istorije)*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Calic, Marie-Janine 1994. *Sozialgeschichte Serbiens 1815-1941: Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. München: R. Oldenbourg (srpsko izdanje 2004).
- Carnegie, 1914. *Carnegie Endowment for International Peace, Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace 1914 (reprint izdanje 1993).
- Castellan, Georges 1991. *Histoire des Balkans (XIVe –XX siècle)*. Paris: Fayard 1991 (drugo izdanje 1999, ovde je korišćeno ono iz 1991; engleski prevod 1992).
- Castellan, Georges 2005: *Serbes d'Autrefois: Aux origines de la Serbie moderne*. Brest: Armeline.
- Данченко, И. Светлана 1996. *Развитие сербской государственности и Россия 1878-1903*. Москва: Институт славяноведения и балканистики.
- Dilas, Aleksa 2007. «The Academic West and the Balkan Test». *Journal of Southern Europe and the Balkans* 9-3 (2007), pp. 323-332.
- Екмеčić, Milorad 2000. «Istoriografija 'samo po ogrtaču'». *Odgovor na knjigu Noela Malkolma «Kosovo: kratka istorija»*, ur. S. Terzić, Beograd: Istorijski institut SANU.
- Evans, James 2008, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia: Negotiating Balkan Nationality and Identity*, London: Tauris Academic Studies.
- Gallagher, Tom 2005. *Outcast Europe: From Ottomans to Milošević*. London and New York: Routledge (prvo izdanje 2001).
- Ferguson, Niall 1999. *The Pity of War 1914-1918*. London: Basic Books.
- Gildea, Robert 1996. *Barricades and Borders, Europe 1800-1914*, Oxford: Oxford University Press.
- Гришина, П. Р. (ред.) 2006. *Человек на Балканах и процессы модернизации. Государство и его институты : гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.)*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Гришина, П. Р. (ред.) 2007. *Человек на Балканах: Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX вв.)*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Гришина, П. Р. (ред.) 2009. *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX века)*: Санкт-Петербург: Алетейя.
- Гришина, П. Р., Шемякин, Л. А. (ред.) 2011. *Человек на Балканах глазами русских*. Санкт-Петербург: Алетейя.

- Hall, C. Richard 2000. *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*. London and New York: Routledge.
- Hobsbawm, J. Eric 2001. *The Age of Revolution. Europe 1789-1848*. London: Abacus.
- Hösch, Edgar 2008. *Geschichte der Balkanländer: von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck Wissen (prvo izdanje 1968, prevedena na engleski 1972).
- Hupchick, P. Dennis 2004. *The Balkans from Constantinople to Communism*. New York and Basingstoke: Palgrave Macmillan 2004 (prvo izdanje 2002).
- Hutchinson, John and Smith, D. Anthony 1994. *Nationalism*. Oxford: Oxford University.
- Ingrao, Charles, Emmert, A. Thomas 2009. *Confronting the Yugoslav Controversies: a Scholars' Initiative*. ed. by C. Ingrao and T. Emmert, West Lafayette and Washington: United States Institute of Peace Press and Purdue University Press.
- Jelavich, Barbara 1983. *History of the Balkans I-II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lampe, H. John 2006. *Balkans into Southeastern Europe: A Century of War and Transition*. Basingstoke/ New York: Palgrave Macmillan.
- Lampe, H. John 2008. "Response". *Journal of Southern Europe and the Balkans* 10-1 (2008), pp. 113-120.
- Lampe, H. John 1996. *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge: Cambridge University Press (dopunjeno izdanje 2000, srpski prevod 2004).
- Longworth, Philip 1997. *The Making of Eastern Europe: From Prehistory to Postcommunism*. London: Macmillan (prvo izdanje 1994, srpsko izdanje 2002).
- Литаврин, Г. Г, Гришина, П. Р. (ред.) 2002. *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.* Санкт-Петербург: Алетейя.
- MacKenzie, David 2006. *Jovan Ristic: Outstanding Serbian Statesman*. Boulder, CO: East European Monographs.
- MacKenzie, David 2009. *Milovan Milovanovic: Talented and Peaceloving Diplomat*. New York: Columbia University Press.
- Malcolm, Noel 1994. *Bosnia: A Short History*. London: Macmillan.
- Malcolm, Noel 1998. *Kosovo: A Short History*. London: Macmillan.
- Mann, Michael 2005. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazower, Mark 2001. *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*. London: Phoenix (prvo izdanje 2000, pod naslovom *The Balkans: A Short History*).
- Mazower, Mark 2008. *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*. London: Allen Lane.
- Mazower, Mark 2002. "Violence and the State in the Twentieth Century". *The American Historical Review* 104-7 (2002) pp. 1158-1178.
- Mitrović, Andrej 1995-1996. «'Karakteristična crta današnjeg veka'. Jedan izvor o modernom mentalitetu u Srbiji – analiza dopisa Nikole Pašića od 8/20. marta 1872». *Istorijski časopis* 42-43 (1995-1996) 111-123.
- Naimark, M. Norman, Case, Holly 2003. "Yugoslavia and its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s". ed. by N. M. Naimark and H. Case, Stanford: Stanford University Press.
- Никифоров, В. Константин 1995. *Сербия в середине XIX в. (начало деятельности по объединению сербских земель)*. Москва: Институт славяноведения и балканистики.
- Okey, Robin 1991. *Eastern Europe 1740-1985: Feudalism to Communism*. London and New York: Routledge (prvo izdanje 1982).
- Okey, Robin 2007. *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878-1914*. Oxford: Oxford University Press.
- Pawlowitch, K. Stevan 2002. *Serbia: The History behind the Name*. London: Hurst & Co. (srpsko izdanje 2004).

- Pavlowitch, K. Stevan 1999. *A History of the Balkans 1804-1945*. London: Longman (srpska izdanja 2001, 2004).
- Roberts, Elizabeth 2007. *Realm of the Black Mountain: A History of Montenegro*. Ithaca: Cornell University Press.
- Said, Edward 2003. *Orientalism*. London: Penguin (prvo izdanje 1978, srpsko izdanje 2000 i 2008).
- Sells, A. Michael 1998. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley: University of California Press.
- Skinner, Quentin 2005. "Meaning and understanding in the history of ideas". in Skinner, Quentin *Visions of Politics, Volume I: Regarding Method*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stavrianos, S. Leften 2000. *The Balkans since 1453*. London: C. Hurst & Co. Publishers (srpski prevod 2005).
- Stoianovich, Traian 1994. *Balkan Worlds: The First and Last Europe*. Armonk, New York, and London, England: M.E. Sharpe (srpsko izdanje 1997).
- Stoianovich, Traian 1992-1995. *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds I-IV*. New Rochelle and New York: A.D. Caratzas.
- Stokes, Gale 1990. *Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*. Durham and London: Duke University Press.
- Stone, Norman 1984. *Europe Transformed 1878-1919*. Cambridge USA: Harvard University Press.
- Sundhaussen, Holm 2007. *Geschichte Serbiens: 19.-21. Jahrhundert*. Wien, Köln and Weimar: Böhlau (srpski prevod 2008).
- Sundhaussen, Holm 1989. *Historische Statistik Serbiens 1834-1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Шемякин, Л. Андрей 1998. *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891)*. Москва: Издательство «Индрик» (srpsko izdanje 2008).
- Timofejev, Aleksej 2006. «Savremena ruska istoriografija o Srbiji». *Tokovi istorije* 3 (2006) 200-213.
- Todorova, Maria 2009. *Imagining the Balkans*. New York and Oxford: Oxford University Press (drugo, dopunjeno izdanje, srpska izdanja 1999 i 2006).
- Васильев, А. М., Игнатъев, Н. Р. (ред.) 2004. *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наледственности (последняя треть XIX – первая половина XXв.)*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Veber, Maks 1997. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sabrani spisi o sociologiji religije I, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Veber, Maks 1998. *Duhovni rad kao poziv*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Виноградов, Н. Владлен (ред.) 1990. *Международные отношения на Балканах 1830-1856 гг.* Москва: «Наука».